

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 903.5(477-43)

А. Ф. Гуцал

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ШУТНІВЕЦЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

У статті на підставі вивчення матеріалів, виявлених у курганах розташованих біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району, подано характеристику поховально-го обряду місцевого населення VII-VI ст. до н.е. Захоронення здійснювалися у дерев'яних гробницях, заглиблених у ґрунт та ямах з кам'яними деталями і супроводжувалися різноманітним інвентарем у вигляді глиняного посуду, зброї, ювелірних виробів. Практикувалося як тілопокладення так і тілоспалення. Над захороненням споруджувалися насипи із каміння та землі. Всі вони зазнали пограбування. Аналіз отриманої в процесі розкопок інформації дозволяє зробити висновки про те, що такі поховальні конструкції призначалися для поховань представників вищих верст населення.

Ключові слова: Шутнівці, курган, дерев'яний склеп, плем'я, вождь, обряд.

Вивчення поховальної обрядовості племен Середнього Подністров'я VII-VI ст. до н.е. бере початок з кінця XIX ст., коли вперше були досліджені кургани біля сс. Івахнівці, Сирватинці, Скіпче і ін. [1, с. 3-39; 2, с. 45-95]. У другій половині XX ст. такі роботи проведені на правому березі Дністра Г. Мелкоковою у с. Ленківці [3], Г. Смирною у сс. Крутлик [4], Долинняні [5], Перебиківці [6], Б. Тимошуком у сс. Білоусівці, Новосілці [7]. На Дністровському Лівобережжі велися розкопки курганів М. Бандрівським та В. Захар'євим у Миньківцях [8], Ю. Малеевим у Мишківцях [9] та Зозулинцях [10], М. Бандрівським у Швайківцях [11] і Кошобинчиках [12]. В останні роки у цьому плані чимало працює експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Нею досліджені курганні некрополі біля сс. Тарасівка [13], Чабанівка [14], Малинівці [15], Колодівка [16], Теклівка [17], Спасівка [18]. Загалом число розкопаних курганів значно зросло. Це дало можливість вивчати різні сторони соціально-економічного і культурного життя мешканців давнього Поділля. Проте, до остаточного вирішення цих складних питань, отриманих матеріалів ще недостатньо. У цій статті ставиться завдання поглибити опрацювання окремих аспектів проблеми за рахунок характеристики поховальних комплексів групи курганів скіфського часу біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району, досліджених протягом 1996-1999 рр. археологічною експедицією тодішнього Кам'янець-Подільського педагогічного університету.

Кургани розташовувалися на лівому березі р. Смотрич за 0,3 км. південно-західніше села. Місцевість тут відносно рівна, перемежована терасоподібними підвищеннями, з незначним нахилом до річки. На її найвищій точці є кургани, які за рядом ознак можуть відноситися до епохи бронзи, а насипи, про які йде мова, займали територію дещо нижчу, ближче до річки. На час розкопок тут простежувалися сліди семи курганів, хоча їх могло було більше. Але в результаті обробітку землі для сільськогосподарських потреб частина з них виявилася розораною. За чотири літніх сезони були досліджені всі насипи, що дає підстави на конкретних матеріалах говорити про особливості поховального обряду, якого дотримувалося місцеве населення. В цілому він регламентувався певними спільними вимогами, але в кожному окремому випадку проявлявся індивідуально.

Простежимо це на таких прикладах.

У кургані №1 конструкція поховальної камери виглядала такою. На рівні давнього горизонту із переважно великих каменів зі сторонами близько 0,6х0,4х0,25 м. було складено споруду (склеп) прямокутної форми. Внутрішні розміри її 3,6х2,5 м, зовнішні 5,2х4,9 м, відповідно товщина стін становила 2,6 і 2,4 м, висота – 0,6 м. Дно камери було викладено кам'яними плитами впритул одна до одної. Серед них зустрічалися більші (40х20 см.) і менші (20х15 см.) при товщині 4-7 см. Окрім цього даний склеп мав ще і дерев'яні деталі, які були задіяні для стін й перекриття. Вся ця дерево-кам'яна конструкція була спалена та засипана землею і дрібним камінням. Сліди вогню простежувалися фактично по всій площі, але особливо помітними вони були біля південно-східної і північно-західної стінок, де лежав шар перепаленого ґрунту з уламками дерева (рис. 1).

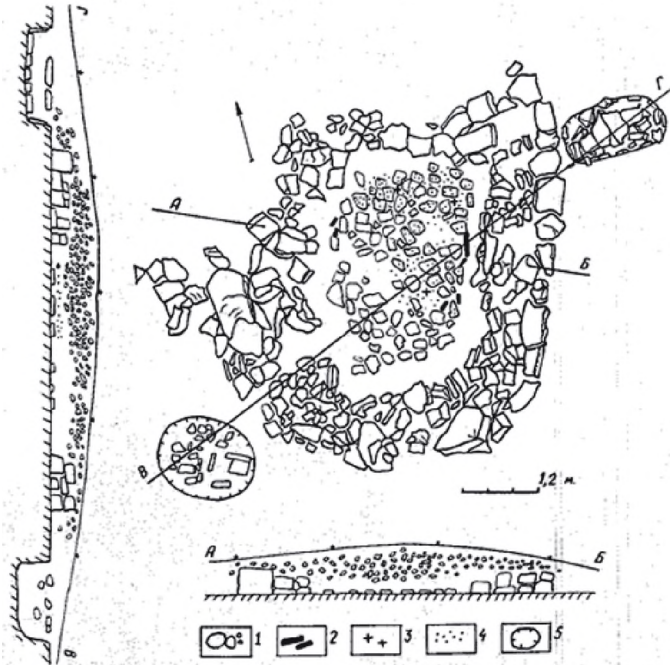

Рис. 1. План кургану № 1: 1 – каміння; 2 – горіле дерево; 3 – місця знахідок; 4 – політ; 5 – яма

Для усипальниці у кургані №2 спочатку було викопано округлу в плані яму діаметром 5,3х5 м і глибиною 0,55 м. У ній попід стіни залишили уступи завширшки 0,3-0,6 м і заглибилися ще на 0,55 м. Отже загалом дно ями виявилось на глибині 1,1 м. У ній викопали вісім ям для закріплення опорних стовпів гробниці. По три ями розмістили вздовж південно-західної і північно-східної стінок і по одній – посередині двох інших (коротших) стін, але так що вони виходили за межі прямої лінії. За рахунок цього склеп набув шестикутної форми розмірами 4,5х2,7 м (рис. 2). Діаметри стовпових ям коливаються від 0,75 м до 1 м, глибина від 0,4 до 0,75 м. У п'яти ямах добре збереглися зотплі рештки дерева, з яких видно, що стовпи у ямі стояли прихиленими до її зовнішніх стінок. Товщина стовпів – до 0,35 м. Між окремими із цих опор простежено зотплі плахи завглубки 0,1-0,15 м, якими обшивалися стіни. Дно стовпових ям викладалося плитками каменя, а самі стовпи утрамбовувалися щебенем без будь-яких домішок землі. Із південно-західного боку до склепу вів похилий вхід (дромус). Підлога усипальниці по всій площі заощена кам'яними плитами і замащена глиною (рис. 2). Спостереження показують що глиною могла бути зашпукатурена і стеля. Навколо склепу, але вже за межами ями, яку він впущений, по всьому периметру споруджено кам'яну огорожу (стіну). Каміння, значне за величиною, смугою завширшки до 1,2 м і висотою 0,5-0,6 м, розставлене замкнутим колом.

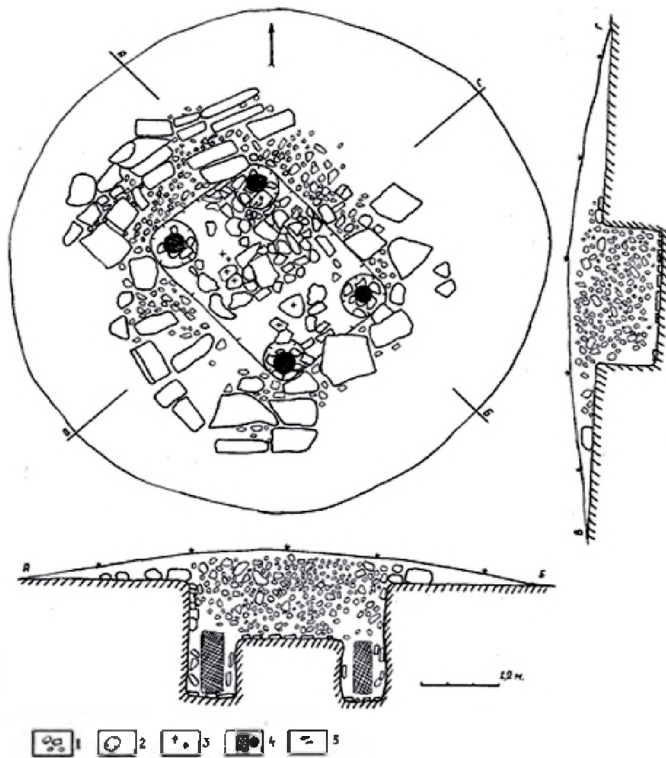

Рис. 2. План кургану № 2: 1 – каміння; 2 – зотплі дерево; 3 – глиняний викид; 4 – шар глини на підлозі; 5 – яма.

Курган №3. Могильна яма-прямокутник мала глибину 0,35 м, довжину сторін – 3,05x2,1 м. У кожному із кутів зафіксовано ями від стовпів, у яких збереглися трухлявина. Стовпові ями округлі в плані, заглиблені на 0,8-0,85 м від дна могили, діаметр – 0,7-0,8 м. Отже, у насипі №3 теж було споруджено дерев'яну гробницю. Кам'яне оточення її виглядало значно скромніше. Так, каміння відрізнялося навіть меншою величиною і кількістю. Це був кам'яний заклад над склепом, який після розкладу дерева провалився в яму.

Курган №4 вміщував три окремі могили (рис. 3) і лише в одній з них (№2) виявився дерев'яний склеп. Це невелика будівля, впущена в материк на 0,35 м з довжиною сторін 2,9x2,05 м. В кожному із чотирьох кутів знаходилася яма для стовпа, глибиною до 0,6 м з дном, викладеним плитками.

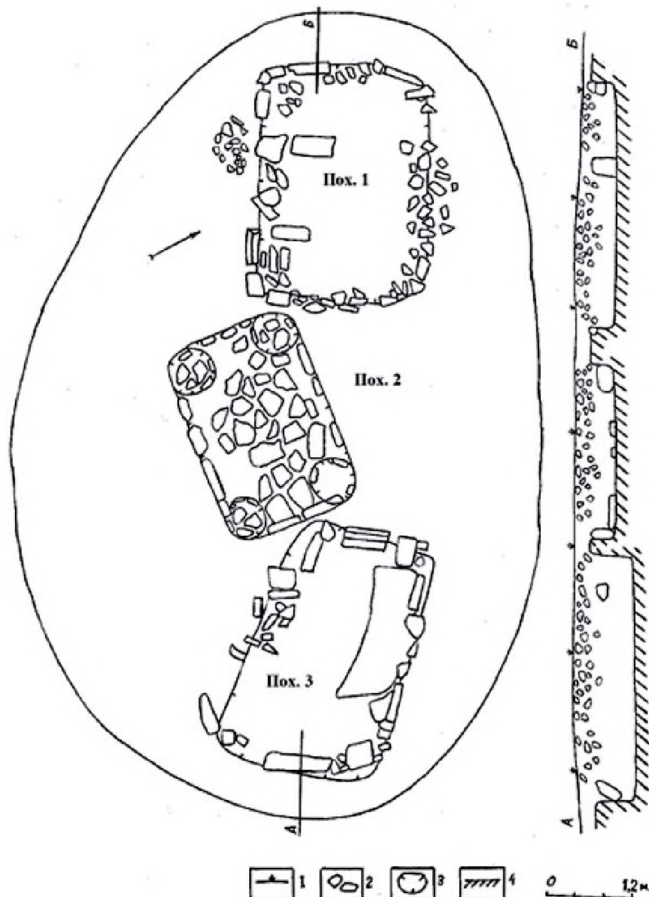

Рис. 3. План кургану №3: 1 – верхній дерновий шар; 2 – каміння; 3 – яма; 4 – материк

Для могили №1 було викопано яму завглибшки 0,35 м зі сторонами 3,2x2,55, вздовж яких стояло каміння, утворюючи щось на зразок стінок. Окрім цього камінням була заповнена і сама яма.

Щось подібне спостерігалось і у захороненні №3, яке було здійснене у ямі глибиною 0,6 м з розмірами сторін 2,55х3,6 м, у конструкції стін якої і перекриття було присутнє каміння.

Зовсім іншу поховальну споруду відкрито у кургані №5. Це солідний склеп, впущений у яму глибиною до 1 м і довжиною сторін 2,3х3,35 м. По її кутах розташовувалися ями під стовпові опори. Їх глибина і діаметр досить значні, вони досягали відповідно 0,97-1,15 м та 0,73-0,75 м. Стовпові ями мали дно, замощенє кам'яними плитками. У ямах стояли колоди (добре збереглися їх зотілі решпки) завтовшки 0,2-0,3 м, утрамбовані зверху камінням і сірою землею, а глибше – глиною, піском, галькою. Одна із стінок (північно-західна) гробниці була підмурована камінням, підлога замощена плоскими каменями, які щільно прилягали один до одного. Простір навколо ями, на рівні давнього горизонту, у вигляді прямокутника (4,5х5 м) був закладений камінням, великі глиби якого по 150-200 кг. у три ряди оточували склеп. Вся поховальна камера була заповнена дрібним камінням та землею (рис. 4). Від поховального інвентаря залишилося небагато. Це окремі глиняні посудини і їх фрагменти, бронзові шпильки, пастові та скляні намистини тощо. Судячи за пими знахідками, які все ж таки уціліли у перевернутому вверх дном заповненні склепу, захоронення супроводжувалося багатими дарами.

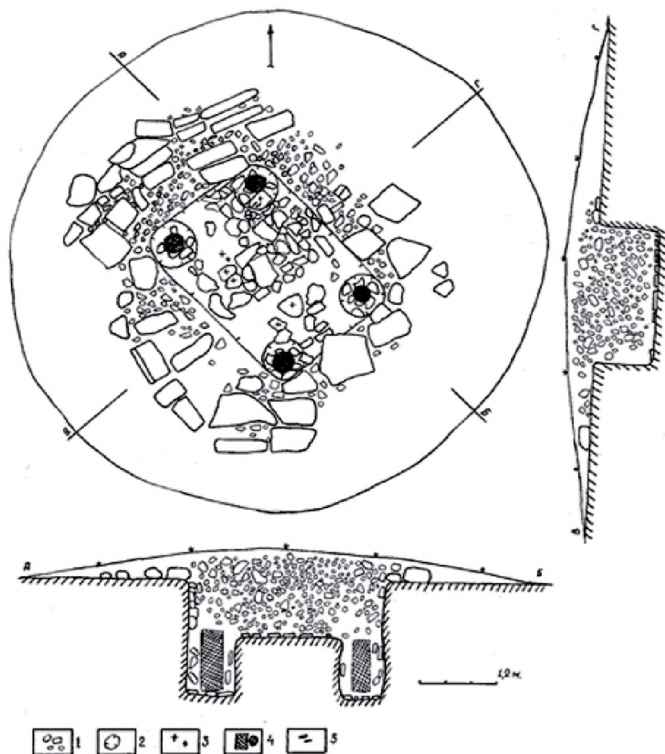

Рис. 4. План кургану №5: 1 – каміння; 2 – яма; 3 – місце знахідок; 4 – залишки стовпів; 5 – кістки

Під кам'яним насипом кургану №6 знаходилася поховальна камера, майже квадратна в плані розмірами 2,95х3 м, заглиблена на 0,55 м і засипана камінням впереміжку із темним ґрунтом. Попід стінами, утворюючи ніби облицювання, лежало більш масивне каміння, а місцями (особливо вздовж північно-східної та південно-західної сторін) воно розташовувалося так, що нагадувало муровану стіну. Підлога склепу не мала ніякої вимостки. По його кутах було вирито ями для стовпів, від яких залишилися трухляві колоди. У трьох місцях на долівці виявлені кальциновані людські кістки (рис. 5).

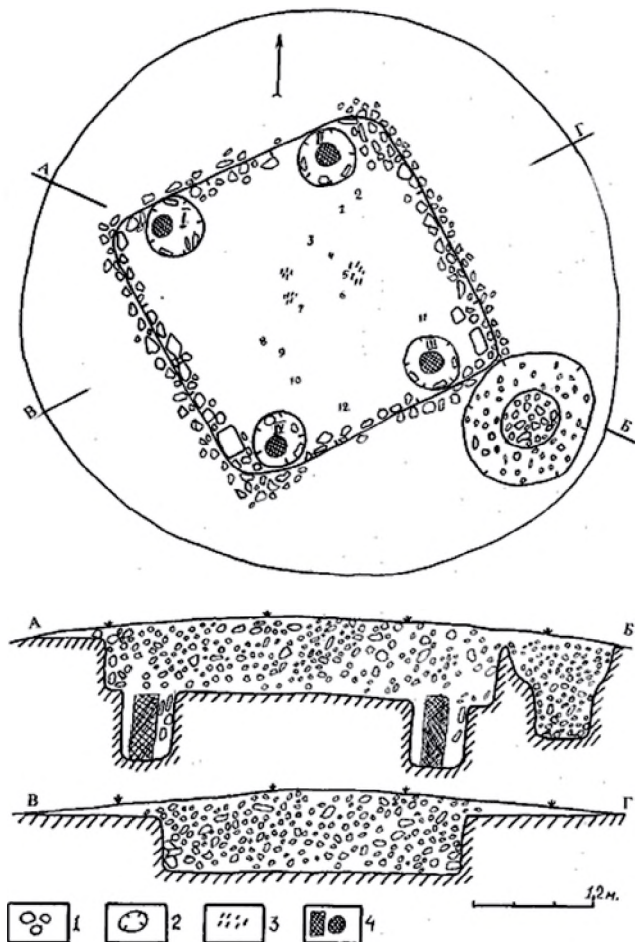

Рис. 5. План кургану № 6: 1 – каміння; 2 – яма; 3 – кальциновані кістки; 4 – залишки стовпів

На місці кургану №7 дрібне каміння виступало на поверхню орного шару. Воно закривало дві, розташовані впритул одна до одної, могили. Одна із них була споруджена, очевидно, першою. Вона мала розміри 1,3х3,3 м і глибину 0,55 м. Біля неї, на ту ж глибину викопали ще одну, сторони якої дорівню-

вали 1,3х2,4 м. Вздовж стінок ями простежувалися ознаки облицювання їх камінням. Окремі із каменів були поставлені так, що розділяли одну могилу від іншої. Дно ями встелене плитами, які краще уцілили у пізнішому захороненні (рис. 6). Від людських кістяків, яких тут було не менше двох, вдалося знайти кілька уламків черепної коробки, частини ліктевої та гомілкових кісток.

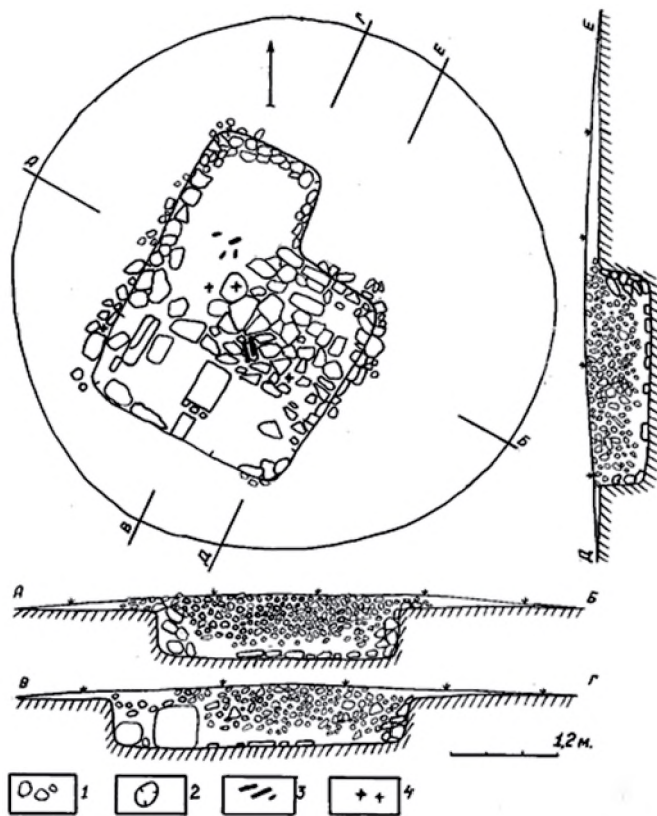

Рис. 6. План кургану № 7: 1 – каміння; 2 – яма; 3 – кістки; 4 – кераміка

У курганах присутній бірітуальний обряд захоронення. Тобто мали місце тілопокладення (60%) і тілоспалення (40%), які часто зустрічаються разом. Через пограбування у курганах мало що збереглося. Уцілили лише окремі предмети. Серед знайдених речей назвемо унікальне бронзове дзеркало [19], залізні списи, бронзові шпильки, бронзові, кістяні та залізні наконечники стріл, залізні вудила, бронзові і залізні панцирні пластини, пастове і скляне намисто, кераміка.

Таким чином, шутнівські кургани продемонстрували неодноманітний поховальний обряд. Перше, на що слід звернути увагу це наявність двох варіантів споруд для захоронень: дерев'яних склепів і звичайних ґрунтових ям. Склепи були монументальними будівлями. У Шутнівцях вони відкриті у пессти курганах із семи. Можна не сумніватися в тому, що для зведення таких гробниць потрібні відповідні розрахунки, плани, знання і практика, якими могли володіти тільки досвідчені, спеціально підготовлені майстри.

Найпростішими виявилися поховальні споруди у курганах №3, 4 і 6. Це чотириохстовпкові гробниці. Найменша – знаходилася у кургані №4. Не дивлячись на те, що у неї площа всього 5,94 м², при її спорудженні намагалися дотримуватися певних стандартів, властивих такого роду поховальним камерам: стовпи по кутах, дно вимощене плитками. У наступних двох курганах теж розкриті склепи з чотирма опорами, але трохи більших розмірів – 6,4 м² (курган №3) і 8,85 м² (курган №6). У всіх трьох випадках гробниці заглиблювалися в материк не більше як на 0,35-0,55 м.

Більш фундаментальні будівлі розкопані у курганах №2 і 5. Так, у першому споруда мали ніби два яруси висотою 0,55 м кожен, впускених в материк. Площа верхнього – 26,5 м² нижнього – 12,15 м². По периметру нижнього ярусу було вирито вісім ям для стовпів, розташованих так, що надавали гробниці шестикутної форми. До склепу з південно-західного напрямку вів похилый коридор, у конструкцію якого входили ще два додаткові стовпи. Ця деталь у подільських курганах зустрічається вкрай рідко. Вона більше трапляється на Дніпровському Правобережжі [20; с.108; 21, с.66]. Використання глини для покриття кам'яної підлоги та стелі вказує на респектабельність будівлі.

По іншому виглядає підкурганна могильна конструкція кургану №5. Тут яма під склеп була заглиблена на 1 м. Вдалось зафіксувати, що одна із її стін була підмурована камінням більш-менш правильних форм. Глибокі і широкі ями під стовпи вказували на масивність дерев'яних елементів гробниці. Також привертає увагу потужний пласт каменів викладений навколо гробниці.

Окремо слід сказати про могильну споруду кургану №1, де усипальниця представляла собою наземну будівлю типу зруба. Тут було поховано знатну особу жіночої статі.

Стовпові дерев'яні склепи для поховань знаті в ранньоскіфську епоху досить часто використовувалися на широких просторах Євразії [22, с.56; 23, с.41; 24, с.81-85; 25; 26, с.376, рис.26, с.421, рис.71].

Захоронення у звичайних ґрунтових ямах зафіксовані у курганах №3 і 7. В облицюванні їх стін, а іноді і дна, використовувалося каміння. Воно ж служило і для закриття ями зверху. Як бачимо, навіть і тут була спроба, хоча б в якійсь мірі, надати місцю захоронення якогось комфорту. До цього прагнули родини кожного померлого. Але не кожному було це під силу.

У Подністров'ї на кілька населених пунктів (8-10) того часу, у яких могло в середньому проживати 400-500 чоловік, приходитьсь всього по 4-5 курганів, в яких може бути поховано 10-20 осіб, що становить лише 2-4% від загального числа жителів. Стає зрозумілим, що курган зводився лише для захоронення найбільш заможних, привілейованих членів суспільства і його розміри, як правило, залежали від статусу похованого та фінансових можливостей його родини. Вже саме будівництво кургану було значною подією, воно не велося, як іноді можна думати стихійно, а за добре продуманим проектом. Безумовно для цього були підготовлені майстри, свого роду архітектори, які контролювали хід будівництва курганної споруди, для яких це була професія. Для тих часів курган був найбільш довершеною будівлею, нічого іншого, більш складного не існувало. Кожна курганна група відображає певну суспільну ієрархію. В ній чітко простежуються відмінності в рівні прижиттєвого матеріального забезпечення похованих і відповідно їх ролі в житті того чи іншого колективу. Найбільш багаті і складніші за конструкцією насипи зводилися найбагатшим представникам тогочасного суспільства, бідніші – потрапляли у значно скромніші поховальні хори.

Можна вважати, що поховання у курганах №2 і 5 належали найзаможнішій верхівці (вожді, жреці) місцевого племені, яке мешкало на території у кількох десятків квадратних кілометрів. На порядок нижче в ієрархічній системі стояли особи із числа вождівської свити, старійшини роду, великих сімей. Для їх по-

ховань слугували склепи, відкриті у курганах №3, 4, 6. Ще нижчі верстви ховали своїх близьких у простих ямах з використанням кам'яних деталей. Основна ж частина населення, яке знаходилося на найнижчому щаблі суспільного авторитету і майнового достатку не залишила явних слідів захоронень. Можна лише здогадуватися, що це здійснювалося у якийсь інший спосіб. Наприклад, тіло могли спалити і прах висипати у воду, або вчинити якісь інші дії. Подібних свідчень чимало у минулому і навіть сьогоденному житті багатьох народів.

Шутнівська курганна група не належить до числа найзнатніших некрополів того часу, досліджених у Подністров'ї таких як Перебиківці, Спасівка, Швайківці, де відкриті великі склепи з десятками опорних стовпів, розташованих з чотирьох сторін у два ряди. І хоча всі вони пограбовані, залишки поховального інвентаря говорять за те, що заупокійні дари були досить значні. Наприклад, у Швайківцях знайдено золоті прикраси, бронзовий і численний глиняний посуд, залізну зброю тощо. Можна лише здогадуватися, якими були супровідні предмети у інших усипальницях такого типу.

Такі кургани, і особливо з великими насипами по 6-8 м висотою, зустрічаються далеко не у кожній групі. Вони розосереджені по окремих регіонах і окреслюють межі проживання конкретного племінного союзу. Нема сумніву в тому, що в таких курганах були поховані наймогутніші вожді, влада яких поширювалася на дану територію. Складовою одиницею племінного об'єднання виступали окремі племена, фінансові можливості яких були меншими, що і виразилося у поховальному обряді. Саме такому племені і міг належати курганний могильник у Шутнівцях. Все це, в свою чергу, говорить за те, що суспільство епохи раннього заліза було добре структурованим в політичному плані, мало свою систему адміністративної організації і чітко визначені правила соціально-економічних взаємин різних верств.

Список використаних джерел:

1. Pulaski F. Mogily o nasypiekaminnym w powiecie Kamienieckim / F.Pulaski // Swiatowit. – Warszawa, 1902. – Т. IV. – С. 26-27.
2. Sulimirski T. Seytowie na zachodnim Podolu / T. Sulimirski. – Lwow, 1936. – 186 s.
3. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре / А.И. Мелюкова // КСИИМК. – 1953. – Вып. 51. – С. 68-71.
4. Смирнова Г.И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – Л., 1968. – С. 14-27.
5. Смирнова Г.И. Курганний могильник раннескифского времени у с. Долиняны / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1977. – Вып. 18. – С. 29-40.
6. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Г.И. Смирнова // ТГЭ. – 1979. – Т. 20. – С. 37-67.
7. Тимощук Б.О. Дослідження культової споруди ранньозалізного віку в с. Новосілка Кіцманського району / Б.О. Тимощук // Тези доповідей ювілейної наукової конференції Чернівецького університету. – Чернівці, 1965. – С. 97-99.
8. Бандрівський М.С. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (за матеріалами розкопок кургану – III в селі Сокілець у 1999 році) / М.С. Бандрівський, В.А. Захар'єв // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 545-562.
9. Малеев Ю.М. Курган скифского времени у села Мышковци в бассейне р. Збруч / Ю.М. Малеев // Курганы степной Скифии. – К., 1991. – С. 122-129.
10. Малеев Ю.М. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці / Ю.М. Малеев // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С. 162-181.
11. Бандрівський М.С. Новый ритуальный объект скифской архаики зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині / М.С. Бандрівський // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної Європи. – К.; Львів, 2009. – С. 202-235.

12. Бандрівський М.С. Святилище Ареса в Коцобинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства сколотів / М.С. Бандрівський // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 113-126.
13. Гуцал А.Ф. Тарасівські кургани / А.Ф. Гуцал // Актуальні проблеми археології тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура – Тернопіль : Астон, 2010. – С. 46-47.
14. Гуцал А.Ф. Археологічні дослідження села Чабанівки у 2000-2001 рр. / А.Ф. Гуцал // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя відділу старожитностей Кам'янець-Подільський держ. істор. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 44-51.
15. Гуцал А.Ф. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К. : Шлях, 2004. – С. 114-116.
16. Гуцал А.Ф. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодівка у Середньому Подністров'ї / А.Ф. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // Археологічні дослідження в Україні 2004. – К. ; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – С. 157-159.
17. Гуцал А.Ф. Теклівські кургани на Західному Поділлі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, О.Д. Могилов // Древности Восточной Европы : сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. – Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – С. 111-124.
18. Гуцал А.Ф. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати / А.Ф. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки: На пошану професора В.А. Смолія. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – Т. 24. – С. 149-160.
19. Гуцал А.Ф. Курганний комплекс з бронзовим дзеркалом із Шутнівця / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал // Епоха раннього заліза. – К., 2009. – С. 125-134.
20. Махортых С.В. Общее и особенное в погребальной обрядности ранних скифов Лесостепной Украины / С.В. Махортых // Восточноевропейские древности. – Воронеж : Научная книга, 2012. – С. 106-118.
21. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне реки Рось / Г.Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 160 с.
22. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н. э.) / В.С. Ольховский. – М. : Наука, 1991. – 256 с.
23. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на среднем Дону / П.Д. Либеров // САИ. – 1965. – Вып. Д1-31. – 111 с.
24. Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного левобережья: (Курганы Посулья) / В.А. Ильинская. – К., 1968. – 267 с.
25. Гречко Д.С. О происхождении столбовых гробниц лесостепи скифского времени / Д.С. Гречко // Древности 2013. Харьковський історико-археологічний ежегодник. – Харьков : ООО «НТМТ», 2013. – Вып. 12. – С. 137-154
26. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Серия: Археология СССР / [под ред. Б.А. Рыбакова]. – М., 1992. – Т. 10. – 494 с.

In the article, based on the study of materials found in the mounds, located near village Shutnivtsi of Kamyanets-Podilskiy district, the characteristics of the burial rite of the local population in the second – the first century BC. The burial was carried out in wooden tombs buried in the ground and in pits with stone details and accompanied by a diverse inventory in the form of clay dishes, weapons, jewelry. It was practiced both body laying and burning the body. Above the burials were built embankments of stones and earth. All burial mounds were robbed. The analysis, obtained in the process of data mining, allows us to conclude that such burial constructions were intended for the burial of representatives of the upper strata of the population.

Key words: Shutnivtsi, burialmound, woodencrypt, tribe, leader, rite.

Отримано: 20.12.2017